

ՊԱՏՈՒԱՆՇԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌՈՒՏՈՒՐՈՒ

ՖԻԼԻՊԷ (Պուլկարիա), 15 մարտ, 1904.

Այս անգամ Պուլիս գտնուելիս պարապը չանցաւ. պատուա-
նշաններու առուտուրին գայթակղութիւնը՝ որուն առաջին լու-
րերը առած էինք Պուլկարիոյ մէջ, իմ գտնուած օրերուս իսկ
իր ելքը ունեցաւ յաջորդական երկու դատաւարութիւններով՝
որոնց յիշատակը երկար ժամանակ անջնջելի պիտի մնայ Պու-
սոյ մէջ: Ես Ապտ-իւլ-Ազիզի սպանիչներու դատը տեսած եմ ե-
րեսուն տարի մը առաջ, և չեմ կարծեր որ անկէ ի վեր՝ պու-
սեցիք առիթը ունեցած ըլլան ողջունելու այսքան շոնդալից
դատ մը, դատ մը մանաւանդ՝ որ վերջին ծայր փափուկ խնդիր
մը, սուլթանին ստորագրութեան կեղծումը ունէր իրեն հիմ:

Ամբաստանեալներն էին Ֆրանսերէն և Թրքերէն Սէրվէթ,
Թրքերէն ու պարսկերէն Մալխումաթ Թերթերու արտօնատէր
Թահիր պէյ, էպարքոսական թիկնապահ Մէհմէտ պէյ, Ֆրան-
սերէն Սէրվէթ լրագրին խմբագրապետ Մանաս էֆէնտի (մօր
կողմէ հայ-կաթոլիկ), կայս. Պալատան Ֆերմաններու դիւանին
պատկանող երկու Թուրք քարտուղարներ՝ Հազզը և Ֆախրէտտին
պէյերը, Գարաբաշ անունով հայ-կաթոլիկ մը՝ կառավարական
գործերու միջնորդ և բոլակական գաղթականութեանց մօտ, օսմ.
հպատակ գերմանացի փաստաբան մը՝ Տոգթ. Քրիստոֆ, և եր-
կու աւստրիացի եղբայրներ:

Զուգեցի առանկ պատուական առիթ մը փախցնել և ներ-
կայ գտնուեցայ դատաւարութեան: Վերոյիշեալներէն առաջին
հինգը՝ առանձինն դատապարտուեցան տասնըհինգ տարուան
տաժանակիր աշխատութեան, քաղաքային իրաւունքներէ զր-
կուելու պայմանաւ, և վերջին երեքէն ալ՝ գերմանացի փա-
տաբանը դատապարտուեցաւ մէկ տարուան բանտարկութեան,
առանց քաղաքային իրաւունքներէ զրկուելու: Իսկ երկու աւ-
ստրիացիներ անպարտ արձակուեցան:

Վերոյիշեալ դատապարտներէն Թահիր պէյ, Մէհմէտ պէյ,

ինչպէս նաև Հագգը և Ֆախրէտտին պէյերը, տեսակ մը ընկերակցութիւն կազմած էին՝ մասնակցութեամբ կարգ մը ուրիշ անձերու որոնց անունները չէ յայտնուած դեռ և որոնց մասին սակայն քննութիւն մը բացուած է։ Այդ ընկերակցութիւնը, իր արբանեակներուն միջոցաւ կ'առաջարկէր կամ օտարագրի զբօսաշրջիկներու, կամ Պոլիս գտնուող եւրոպացիներու և կամ նոյնիսկ օսմ. հպատակներու՝ հայթհայթել սա կամ նա պատուանշանը, որոշ վարձատրութեան մը փոխարէն։ Այդ վարձատրութիւնը, պատուանշանին համեմատ, կը բարձրանար յիսուն, հարիւր, երբեմն մինչև երկու հարիւր ոսկիի։ Համաձայնութիւնը գոյանալուն պէս, Թահիր պէյ՝ իր Ֆրանսերէն Սէրվէթ լրագրին մասնաւոր և մէկ օրինակ միայն տպուած մէկ թուով կը ծանուցանէր թէ լայս ինչ անձին սա պատուանշանը տրուեցաւ։ Հագգը և Ֆախրէտտին պէյերն ալ կայսերական Պէրաթը կը կեղծէին, յետոյ ոսկերիչներու շուկային մէջ պէտք եղած պատուանշանը պատրաստել կուտային, և լրագիրն ու պատուանշանը՝ Պէրաթին հետ խնդրարկուին յանձնելով որոշուած գումարը կը զանձէին ու կը բաժնէին։

Թուրքիոյ մէջ, շնորհուած պատուանշաններ կայս. Պերաթով կը նուիրագործուին։ Մինչև որ այդ Պէրաթներ չելին կայս. պալատան մասնաւոր մէկ դիւանէն, պատուանշանը չի տրուիր։ Կեղծուածները այդ Պէրաթներն են ահա, և արդէն դժուար ալ չէ կեղծումը։ Պէրաթներու վրայի կայսերական Թուրքան, վերտառութիւնը, ինչպէս նաև կայսեր անձնական ստորագրութիւնը յատուկ թուղթերու վրայ վիմագրուած են նախապէս. երբ Պէրաթ տրուելու հարկ ծագի, քարտուղարներ՝ ստորագրութեան և վերտառութեան միջև գտնուած բաց տեղը կը լեցնեն սիւլիւս գրով։ Սուլթանը իր ձեռքով թուականը միայն կը դնէ իբր վաւերացում, ուրիշ ոչինչ։ Ինչպէս կը տեսնուի, Հագգը և Ֆախրէտտին պէյերուն համար դժուար խնդիր մը չէր Պէրաթներու կեղծումը։ Իբր կայս. պալատան Ֆէրմաններու դիւանին քարտուղար՝ միշտ Պէրաթի մասնաւոր թուղթեր ունէին իրենց տրամադրութեան տակ. իրենք անձամբ կը գրէին սիւլիւս գրով պէտք եղածը, իրենք կը դնէին նաև թուականը, և պատրաստուած Պէրաթը ոչ մէկ տարբերութիւն կ'ունենար վաւերական Պէրաթներէ։

Պատուանշաններ շինող ոսկերիչներ այդ առարկութիւնն ըրին դատարանին առջև։

— Ի՞նչ համարձակութեամբ ձեզի յանձնարարուած պատուանշաններ կը շինէիք ու կը յանձնէիք, հարցուց նախագահը։

— Բայց այս մարդիկը պաշտօնական Պէրաթ մը ցոյց կու

տային մեզի՝ ամէն անգամ որ յանձնարարութիւն մի կ'ընէին, և մենք այդ Պէրաթը տեսնելնէս վերջ միայն մէջը նշանակուած պատուանշանը կը պատրաստէինք:

Այս եղաւ իրենց պատասխանը, և այդ պատասխանը կըցաւ փրկել զիրենք: Թուրքիոյ մէջ, զորօրինակ պատուանշանը կորսնցնող մը կրնայ ոսկերիչներու պատրաստել տալ նոր մը, պայմանաւ որ իր պատուանշան ունենալը հաստատող Պէրաթը ցոյց տայ:

Վերոյիշեալ ընկերութիւնը բազմաթիւ միջնորդներ կը գործածէր այս պատուանշանի առուտուրին համար, և աւելի ատոնք է որ կը փնտրուին ոստիկանութեան կողմէ: Դատապարտեալներէն չորսը՝ Գարազաշ, զերման փաստաբանը և երկու աւատրիացիներ՝ պարզ միջնորդներ են: Վերջին երկուքը անպարտ արձակուեցան՝ որովհետեւ յաջողեցան ամբողջ յանցանքը բեռցնել իրենց մէկ եղբօր վրայ՝ որ իսկապէս շատ կարեւոր դեր մը խաղացած է, և որուն ուր գտնուիլը չէ յայտնուած: Գերմանացին աւելի իր փաստաբանին կը պարտի տասներինգ տարուան բանտարկութեան փոխարէն մէկ տարուան վճիռ ստանալը: Փաստաբանը՝ առարկելով թէ իր պաշտպանեալը տակաւին հազիւ տարի մը առաջ օսմ. հպատակութիւնն ընդունած է, ըսաւ թէ աւելի զո՛ր մըն է, խաբուած մը, քան թէ յանցաւոր. որովհետեւ, յարեց, եթէ երբէք իր ըրածին գիտակցութիւնը ունենար, անշուշտ չպիտի ուզէր թողուլ Գերմանիոյ հպատակութիւնը՝ որ դատի մը պարագային կրնար մեծապէս ազդել իր կրելիք դատապարտութեան վրայ:

Դատապարտեալներէն մեծագոյն մասը հայ փաստաբաններ ընտրած էին: Թահիր պէյ պաշտպանուեցաւ շատ կարող և անուանի փաստաբանի մը՝ Վռամշապուհ էֆ. Մանուկեանի կողմէ՝ որ Գրիգոր Զոհրապի հետ ամէնէն առաջնակարգ դիրքերէն մէկը կը գրաւէ Պոլսոյ փաստաբանական մարմնոյն մէջ: Իր միւս փաստաբանն էր Սթամպուլեան Յակոբ էֆէնտի, Բարիզ ուսած, անգամ Ազգ. Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան և փեսայ՝ հանգուցեալ Նուրեան էֆէնտիի: Ուրիշ անուանի փաստաբան մը՝ Թնկըր Սիմոն էֆէնտի, որ Թուրքիոյ գլխաւոր օրէնսգէտներէն մէկն է, և որ օրէնսգիտական բազմաթիւ երկասիրութիւններ ունի, պաշտպանեց Գարազաշ էֆէնտին, բայց իր պերճախօս և զմայլելի պաշտպանողականը. չկրցաւ փրկել այդ խեղճ մարդը, որուն համար կ'ըսեն թէ զուր տեղը շալկեց տասներինգ տարուան վճիռը:

Յայտնի չէ թէ այս գայթակղութիւնը ինչպէս երևան ելաւ: Կ'ըսեն միայն թէ այդ ընկերակցութիւններ աւատորիացի նախկին թիապարտի մի պատուանշան ծախած ըլլալով, աւատորիական կառավարութիւնը իր Պոլսոյ դեսպանին միջոցաւ ուղեր է գիտնալ թէ օսմ. կառավարութիւնը ինչ հանգամանքով վարձատրած է երբեմնի թիապարտ մը, և այսպէսով խնդրին երևան ելլելուն անողղակի պատճառ եղած է: Իրաւ ալ այդ տեսակ անձի մը պատուանշան ծախուած է, բայց թէ այդ եղած է գայթակղութեան յայտնուելուն պատճառը, տարակուսանքի տակ կը մնայ դեռ:

Արդէն բաւական ժամանակ կար որ պայթիլ կը սպառնար: Իմ նոր եկած օրերս՝ շատեր կ'ըսէին թէ Թահիր պէյ պիտի ձերբակալուի, թէ կեղծ պատուանշաններ բռնուած են, թէ Թահիր պէյ կրկին օրինակով թերթ կը հանէ եղեր, և այլն: Այդ շշուշներուն վրայ էր որ գիշեր մը, ձերբակալման հրամանագրով մը բանտ առաջնորդուեցաւ Ֆրանսերէն Սէրվէթ-ի խմբագրապետը, Մանաս էֆէնտի: Իսկոյն ամէնուն ուշադրութիւնը Թահիր պէյի վրայ կենտրոնացաւ: Կարգը անորն է, կ'ըսէին, մանաւանդ որ իր քնակարանը՝ որուն ստորոտը կը գտնուին նաև իր վարած թերթերուն խմբագրատունն ու տպարանը, ոստիկանական հսկողութեան տակ առնուած էր: Նոյնիսկ իրեն խորհուրդ տուողներ գտնուեր են, յայտնելով թէ վտանգ մը կը սաւառնի իր շուրջը, յորդորելով որ փախչի: Բայց Թահիր պէյ, իր դիրքին ու պաշտպաններուն ապաւինած, չէ ուզեր տեղէն երերալ:

Մինչդեռ ինքը այդպէս անվրդով կը մնար, անդին, Սպարապետի Դրան մէջ յատկապէս գումարուած զինուորական ատեան մը ձեռնարկած էր խնդրին նախաքննութեան, ու կը հարցաքննէր Մանաս էֆէնտին: Այդ առաջին հարցաքննութեան վրայ ձերբակալուեցաւ նաև մեծ-էսպարքոսին թիկնապահ Մէհմէտ պէյը, և էլ աւելի խիստ հանգամանք մը տրուեցաւ Թահիր պէյի շուրջը կատարուած հսկողութեան: Զինուորական ատեանը համոզուած էր թէ այս վերջինն ալ գլխաւոր դերերէն մէկը խաղացած է, բայց անոր առանձնաշնորհալ դիրքին պատճառաւ չէր կրնար ձերբակալման հրաման հանել տալ: Կայս. Իրադէ պէտք էր, և այդ Իրադէն ելլելէն վերջ միայն կարելի եղաւ զայն ձերբակալել, գիշերանց: Զերբակալուեցան նաև միւս ամբաստանեալները, վկաներ հարցաքննուեցան, և շարաթ մը վերջ, տեղեկագիրը մատուցուեցաւ Կայս. Պալատ՝ Մեծ-էսպարքոսի ձեռքով:

Կայս. Իրադէն՝ որ դատավարութեան արտօնութիւնն կու-

տար, կը հրամայէր նոյն ատեն որ դատը հրապարակային նիստերով տեղի ունենայ, կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակուան մէջ: Իրադէն չէր հրատարակուած թէև, բայց լուրը տարածուած ըլլալով, դատավարութեան օրը ահագին ժողովուրդ խոնուած էր Ատլիէի (դատական գործոց) պաշտօնատունը, հակառակ ատեանին շատ կանուխ, գրեթէ արշալոյսին դուստրուելուն: Պահ մը նոյնիսկ հարկ եղաւ պաշտօնատան դուռները դոցել՝ ժողովուրդին հոսանքը դադրեցնելու համար: Արդէն ներսը գտնուողներն ալ իրարու ուսին վրայ ելլելով հազիւ թէ կրցած էին ամփոփուել դատարանի անձուկ սրահին մէջ: Բոլոր ամբաստանեալներն ալ՝ ոստիկանութեան Դռնէն դատական գործոց պաշտօնատունը փոխադրուած էին ոճրագործներու փակ կառքով:

Դատավարութիւնը սակայն, սպասուածին չափ հրապոյր մը չունէր: Նախ խնդիրը փափուկ էր, որով դատաւոր, ամբաստանեալ և փաստաբան, ստիպուած էին շատ զգուշաւոր ու չափուած լեզու մը բռնել. աւելի՛ ձևակերպութեան պէս բան մըն էր տեղի ունեցածը, ամէն վճիռ որոշուած էր նախապէս, և անպաշտօն կերպով սահմանուած այդ վճիռներուն օրինական հանգամանք մը կը տրուէր, հապճեպ ընթացքով մը, մանրամասնութիւններէ խուսափելով և առանց ոգևորութեան: Այդ նկատուածով արդէն լրագիրներու չթոյլատրուեցաւ ոչինչ գրել այս խնդրի նկատմամբ. ոչ իսկ վճիռը հաղորդեցին:

Մանաս Էֆէնտի՝ որ «իւլա սանիսի» աստիճանը և դ. կարգի Օսմանիէ ու դ. կարգի Մէճիդիէ պատուանշաններ ունի՝ ինչ որ դիրք մը կ'ենթադրէ, նախնական հարցաքննութեան միջոցին ուզած էր ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնել, յուսալով որ Թահիր պէյ կ'ազատի, և իր ազդեցութեան շնորհիւ զինքն ալ կ'ազատէ: Բայց վերջէն, տեսնելով որ նոյն ինքն Թահիր պէյի կացութիւնը վտանգուած է, լեզուն փոխելով յայտնեց ճշմարտութիւնը, առանց իր պատասխանատուութեան բաժինն ուրանալու:

— Ինչու է, ըսաւ, ես կը գրէի թերթին մէջ տպուած պատուանշանի զեկուցումները, բայց Թահիր պէյի հաւանութեան մասին վստահ էի:

— Ինչո՞ւ վստահ էիր, հարցուց նախագահը:

— Որովհետեւ, առաջին զեկուցումները նոյն ինքն Թահիր պէյ գրել տուաւ ինծի. վերջէն, Մէհմէտ պէյ ալ գրել կուտար, ու ես կը հրատարակէի, որովհետեւ գիտէի թէ Թահիր պէյ անգիտակ չէր խնդրին:

— Զհասկցամր թէ խնդիրը ապօրինի կերպով հայթաթուած պատուանշաններու շուրջը կը դառնայ:

— Հասկցայ, բայց շատ ուշ, երբ գործը գործէն անցած էր: Նախագահը Թահիր պէյի դարձաւ:

— Ի՞նչ ունիս ըսելիք, հարցուց:

— Բացարձակապէս սուտ է, առարկեց Թահիր պէյ: Ես ֆրանսերէն չեմ գիտեր. հետեալաբար չէի կրնար տեղեակ ըլլալ այդ հրատարակութիւններուն. ամէն բան Մանասը ըրած է, թող ինքը պատասխանէ: Ինք ու Մէհմէտ պէյ գիտեն եղբր թէ կեղծ պատուանշաններու զեկուցումներ են ատոնք, բայց ես չէի գիտեր:

— Մէհմէտ պէյի հետ չտեսնուեցամր այս խնդրին վրայ. պատուանշանի խօսք չըրի՞ր անոր հետ:

— Ատանկ խօսք մը դարձաւ Մէհմէտ պէյ ինծի ըսաւ որ նախորդ էպարքոս Սայիդ փաշայի օրով կարգ մը եւրոպացիներու պատուանշաններ ելած են, բայց փաշային անկման հետեանքով Պէրաթներ չէին գրուած, հետեալաբար պատուանշաններ իրենց տէրերուն չէին յանձնուած. այդ Պէրաթները նոր գրուած են եղբր. ինձի ցանկ մը տուաւ՝ որուն մէջ շատ մը եւրոպացիներու անուններ կային, և խնդրեց որ Սէրվէթ-ի մէջ հրատարակեմ. ես ալ Մանասին տուի, առանց ցանկին կեղծ ըլլալէն կասկածելու: Վերջէն՝ ինք ուրիշ ցանկեր ալ հրատարակել տուեր է Մանասին. ատոնցմէ բնաւ տեղեկութիւն չունիմ. ֆրանսերէն չեմ գիտեր. թերթին մէջ հրատարակուած միջոցին բնաւ բան մը չհասկցայ:

— Եթէ տեղեկութիւն չունէիր, ինչո՞ւ դրամ առիր այդ ցանկերուն համար:

— Ես դրամ չեմ առած:

— Թահիր պէյ դրամ առաւ, հարցուց նախագահը Մէհմէտ պէյի:

— Այո... մինակ իմ ձեռքովս հարիւր ոսկիի մօտ գումար մը ստացաւ:

— Ուրկէ՞ կու գար այդ դրամը:

— Պատուանշան ստացողներէն:

— Սուտ է, առարկեց Թահիր պէյ, ես դրամ չեմ առած. արդէն պէտք չունիմ այդ ճամբով դրամ ակնկալելու: Շնորհիւ վեհ. սուլթանին՝ ես ո՛չ թէ միայն երկու թերթ, ընդարձակ տպարան մը, կալուածներ ունիմ, այլ նաև 30,000 ոսկի ի պահ դրած եմ պանգան. այս հարստութիւնը ունեցող մարդ մը խենթ պէտք է ըլլայ այդ աստիճան վտանգաւոր և ապօրէն շահ մը փրնտրելու համար:

—Բայց այդ հարստութիւնդ ալ տարբեր միջոցներով չէ հաւաքուած. ինչպէս շահեցար այդ 30,000 ոսկին:

—Վեհ. Սուլթանին շնորհիւ:

Նախագահն անշուշտ չէր կրնար կասկածի տակ ձգել այս տեսակ յայտարարութիւն մը: Մարդը ստիպուեցաւ միւս ամբաստանեալներուն դառնալ:

—Տոգթ. Դրիստոֆ, ըսաւ օսմ. հպատակ գերմանացիին, ինչո՞ւ միջնորդութիւն կ'ընէիր այսքան վտանգաւոր գործի մը մէջ:

—Բայց ես կը կարծէի թէ խնդիրը վաւերական պատուանշաններու վրայ էր. իմ ըրած միջնորդութիւնս աւելի բարեկամական հանգամանք մը ունէր:

—Ուրեմն ինչո՞ւ դրամ առիր:

—Առի իբր նուէր և ոչ թէ իբր կաշառք:

Աւատրիացիները բացարձակապէս ուրացան ամէն մեղսակցութիւն: Մեր եղբայրը պատուանշաններ կ'առնէր կուտար, ըսին, բայց չէինք գիտէր թէ ուրիշ կ'առնէր և որո՞ւ կուտար: Մեզի ալ բան մը չէր ըսեր:

Գարագաշ ալ յայտարարեց թէ ինք ամբողջ խնդրին վրայ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի: Իրաւ է, ըսաւ, պատուանշան մը և Պէրաթ մը յանձնած եմ Լըոպացիի մը, բայց երբէք չէի կրնար գիտնալ ատոնց կեղծ ըլլալը: Իմ գործս Լըոպացիներու հետ է. կառավարութեան և անոնց միջև միջնորդ մըն եմ արհեստով. երբ Լըոպացիներու պատուանշան կ'ելլէ, ընդհանրապէս ինձի կը դիմեն կանոնական ձևակերպութիւնները կատարելու համար: Մէնմէտ պէյ պատուանշան մը տուաւ ինձի, և ես տեղը յանձնեցի. աս է ամբողջ գիտցածս:

Միւս ամբաստանեալները չկրցան ուրանալ:

Ընդհանուր ամբաստանեալներու պատասխանները սաւկայն, յայտնի կ'ընէին թէ ամենքն ալ շատ աւելի բարձր ձեռքի մը գործիքները եղած են: Աւելի ջոջ յանցաւորներ կան թերևս այս գայթակղութեան մէջ, բայց կարելի չէ ըսել թէ երևան պիտի ելլեն: Եթէ իրապէս կան այդ տեսակ մարդիկ, ամբաստանեալներու շահը կը պահանջէ որ ազատ մնան. որովհետեւ ատոնցմէ զատ ո՞վ պիտի կրնայ յարմար առթիւ մը միջնորդել հարկ եղած տեղը և բացառիկ ներուժ մը ձեռք բերել իրենց համար:

Դատավարութիւնը երկու նիստով վերջացաւ: Երբ վճիռը տուին՝ Ժողովուրդէն շատեր «բաղդիշահըմ չօգ եաշա» պոռացին՝ ցոյց մը ըրած ըլլալու համար Թահիր պէյի դէմ, որ վերջին

մէկ քանի տարիներու մէջ մանաւանդ, շատ հակակրօնեան առարկայ դարձած էր:

Եթէ երբէք Թահիր պէյ այս խնդրին մասնակից չըլլար, ոչ դատը այս համեմատութիւնները կը ստանար, ոչ ալ ժողովուրդին ամեն կարգի անհատները այս աստիճան կը հետաքրքրուէին անով: Այդ մարդը մէկն էր այն երանելի մահկանացուներէն՝ որոնք առանց օրէնքի կ'ապրին Թուրքիոյ մէջ, և հետեաբար ամեն ապօրինութիւն, ամեն անամօթութիւն ու բռնութիւն ի գործ կը դնեն, առանց երբէք պատժուել վախնալու:

Իր ծագումը շատ ստորին եղած է: Կը յիշուի այսօր՝ թէ տարիներ առաջ, Պոլիս Շահադէ Պազըի մէջ, Մնակեանի Թատրոնին դուռը գաւաթը տասը փարայի թէյ կը ծախէր: Ուրիշ շատ աւելի խոնարհ զբաղումներու մէջ ալ տեսած են զինքը ասկէ 10-15 տարի մը առաջ: Որքան ալ ձեռներէց, գործունեայ ու ծայրայեղ յանդգնութեամբ մը օժտուած, կրկին իր յառաջացումը չի տարբերեր այն բաղդէն՝ որ ընդհանրապէս գեղադէմ պատանիներու կը ժպտի այս տեսակ երկիրներու մէջ:

Այդ բաղդին շնորհիւ է որ 1895-ին կը յաջողի պաշտօնեայ ընդունուիլ տպագրական տեսչութեան մէջ՝ ուր Թուրք թերթերու գրաքննութեան բաժնին կը յատկացուի ատեն մը: Ըսողներ կան թէ շատ կարող պաշտօնեայի համբաւ թողած է հոն: Այդ միջոցին՝ հայկական խնդիրը իր ամէնէն սուր շրջանին հասած էր: Եւրոպական մամուլը՝ մեծ մասամբ կատաղի յօդուածներ կը հրատարակէր Թուրքիոյ դէմ, և Թուրք կառավարութիւնը ոչ մէկ միջոցի առջև կ'ընկերէր այդ մամուլայաքարին հակազդելու համար:

Թահիր պէյ կը մտածէ Պարսկաստան անցնիլ, լրագիր մը հիմնել, և անոր միջոցաւ ոչ թէ միայն եւրոպական մամուլին հետ պայքարիլ, այլ նաև հայերը վարկաբեկ ընել եւրոպացի տարրին առջև: Առաջին անգամ այդ միջոցին տեսայ զինքը հոս, Ֆիլիպէի մէջ. գեղադէմ, բաւական տաքարիւն, գրեթէ համակրելի երիտասարդ մըն էր, տեսակ մը բնաւորութեամբ՝ որուն Թուրքեր չալչաք կէօնիւլ կ'ըսեն, և որ Ֆրանսացոց «պօնօմի»-ին կը մօտի: Իր ձեռներէցութեան գլխաւոր ապացոյցներէն մէկն ալ սա է որ, հոս, գրեթէ միակ շաբթուան մը ընթացքին մէջ, յաջողեցաւ թէ տպարան մը կազմակերպել, և թէ հիմնել պատկերազարդ թերթ մը՝ Մալիմատ-ը, որ շատ մեծ

յաւակնութիւններով լեցուն էր առաջին թիւէն, և որ այդպէս ալ մնաց մինչև վերջը:

Թերթը շատ լաւ ընդունելութիւն մը գտաւ Պուլկարիոյ թուրքերուն մէջ, Զեռքէ ձեռք կը խլէին զայն՝ հրատարակութեան օրերը, շաբաթը մէկ անգամ: Թահիր պէյ՝ ջերմ պաշտպան կը հանդիսանար թուրքիոյ ամբողջութեան պահպանման գաղափարին, և անանկ ատեն մը՝ ուր Հայաստանի թուրքիայէն անջատման խօսքը կը դառնար բովանդակ Եւրոպայի մամուլոյ մէջ, իհարկէ այս կարգի գաղափարի մը յարումը մեծ ոգևորութեամբ պիտի ողջունուէր թուրք տարրին կողմէ: Թահիր պէյ կը քննադատէր նաև թուրք բարձր պաշտօնատէներ, իրենց զեղծումներուն համար, և մասնաւորապէս ծովային գործոց նախորդ նախարար հանգուցեալ Հասան փաշան՝ որուն գործած զեղծումները այնքան համբաւաւոր դարձած են թուրքիոյ մէջ:

Բայց ինչ որ ամենէն աւելի նպաստեց իր յաջողութեան՝ այն կատաղի ընթացքն էր զոր բռնեց հայ ազգին դէմ: Ընդվզումի փորձերը որոնք ասդին-անդին կ'ըլլային, հայերը ատելի դարձուցած էին թուրքերուն: Այն թերթը որ հայերուն դէմ կը գրէր, կրնար վստահ ըլլալ թէ կուգի պէս բան մը պիտի դառնայ թուրքերուն համար: Մալիմաթ այդ կուռքը դարձաւ համեմատապէս շատ քիչ ատենուան մը մէջ: Ֆիլիպէի թուրք տարրը այն աստիճան ձեռքի վրայ կը բռնէր այդ թերթը, որ նոյնիսկ պուլկարներ սկսան հետաքրքրուիլ անով: Շատեր՝ այս վերջիններէն կը գնէին թերթը և մեր վաճառատունը բերելով կարգացնել կուտային:

Միևնոյն կուռքը դարձած գտայ նաև Մալիմաթը Պուսոյ մէջ, իր հրատարակութենէն քանի մը ամիս վերջ: Երկու շաբաթ մնացի Պուլիս և երկու անգամ անձամբ ականատես եղայ այն ընդունելութեան՝ որուն Մալիմաթ առարկայ կը դառնար: Անհամար գաղթականի լաճեր, թերթերու հազին դէզ մը ձեռքերնին, «Ֆիլիպէտէն կէլէն Մալիմաթ» պոռալով փողոցէ փողոց կը շրջէին, իրար կոխոտելով, իրար ծեծելով, հայհոյելով, և թերթը, հակառակ սուղ ըլլալուն, կը սպառէր քանի մի ժամուան մէջ: Մալիմաթ 40 փարայի կը ծախուէր:

Անկէ առաջ ալ, Ղրիմ հրատարակուող Թէրճիմանը տարածուած էր թուրքիոյ մէջ, գրեթէ նմանօրինակ պայմաններով: Այդ թերթն ալ Հայոց դէմ գրելուն համար միայն տարածուեցաւ, նոյնիսկ թերթին խմբագիրը Կասբերիքիսկի, Պուլիս եկաւ, և վհօ, սուլթանին ներկայանալով՝ պատուանշան՝ ինչպէս նաև առատ վարձատրութիւն ստացաւ: Յետադիմական գաղափարներու տէր մարդ մըն էր, և հայրենասիրութենէ աւելի

դրամի սիրոյն համար կը ձաղկէր հայերը: Մալիմաթի երևումը՝ այդ թերթին կործանումը եղաւ թուրքիոյ մէջ: Մալիմաթի մէջ շատ աւելի շովինիզմ, շատ աւելի կրակոտ, յախուռն ոճ մը կար, և ընդհանրապէս անջիղ մասուլի մը ու մեռած գրականութեան մը վարժուած թուրք ժողովուրդը ձեռքէ ձեռք կը խլէր իրեն համար անսովոր այդ թերթը:

«Հայերը,—կը գրէ Թահիր պէյ,—մուկներ են, ուր որ երթան իրենց հոտը դուրս կու տան. պէտք է ճզմել զանոնք»: Այս գրուածքներուն ըրած ազդեցութիւնը ցոյց տալու համար կ'արժէ յիշատակել սա պարագան՝ թէ խասգիւղի շարդին առթիւ, հրէաները՝ որոնք թուրքերուն առաջնորդ դարձած էին, «Թահտապիթի (սլուկ) վար» ըսելով մատնանիշ կ'ընէին հայոց տունները: խասգիւղ՝ Պոլսոյ ամէնէն հայաշատ արուարձաններէն մէկն է, Ոսկեղջիւրի վրայ: Հրէաներն ալ շատ մեծ թիւ մը կը կազմեն հոն: 96-ի կոտորածէն ի վեր սակայն հայերը տկարացան. ապացոյց սա թէ միմիայն հոս, Ֆիլիպէի մէջ, խասգիւղի բազմաթիւ հայ ընտանիքներ գաղթեցին ու մնացին: Պուլկարիոյ միւս քաղաքներուն մէջ ալ շատ խասգիւղիներ մնացած են:

Թահիր պէյ շատ չկրցաւ մնալ Պուլկարիոյ մէջ: Դրացի մեծ և հզօր տէրութեան մը (Ռուսիա) դէմ կատարուած ամենակոշտ յարձակումներ իր դիրքը վտանգեցին Ֆիլիպէի մէջ: Թուրք կառավարութիւնը, արդէն իսկ շատ փափուկ կացութեան մը մէջ, վախճալով որ գիւանագիտական նոր կնճռոտութիւն մըն ալ կը բարդուի արդէն գոյութիւն ունեցածներուն վրայ, խոհեմութիւն համարեց վերջ տալ Մալիմաթ-ի հրատարակութեան, և Թահիր պէյը Պոլիս կանչեց:

Այդ ատեններուն, Նիքոլայիտիս անունով յոյն մը,—ինքնին ոչ նուազ համբաւաւոր առաւ-փախաւ մը,—Սէրվէթ (հարըստութիւն) անունով ֆրանսերէն թերթի մը արտօնութիւնը ստացած էր: Թահիր պէյ, Պոլիս վերադառնալուն պէս, ընկերակցեցաւ Նիքոլայիտիսի հետ, և Սէրվէթ սկսաւ հրատարարակուիլ կէսը թրքերէն և կէսը ֆրանսերէն, պատկերազարդ: Այդ ընկերակցութիւնը երկարատե չեղաւ: Հազիւ ամիս մը անցած, Թահիր պէյ բռնի գրաւեց թերթը և Նիքոլայիտիսը դուրս նետեց խաղով մը՝ որուն պարագաները կ'արժէ պատմել:

Նիքոլայիտիսի հետ ընկերակցած միջոցին՝ պատուաւշան մը շնորհուած էր Թահիր պէյի: Այս վերջինը, Պալատան քարտուղարներէն մէկը շահելով, կայս. Պէրաթին մէջ հետեւեալ

պարբերութիւնը դնել տուած էր իր անուան առջև. «... արտօնա-
տէր Սէրվէթ լրագրի»։ Պէրաթը ստորագրուած ըլլալով, Թա-
հիր՝ Իրադէի հանգամանք ունեցող թուղթով մը արտօնատէր
կը ճանչցուէր այդ թերթին։ «Բայց ես կայս. Իրադէով տէրն
եմ Սէրվէթի», կը պողայ Նիքոլայիտիս՝ երբ Թահիր պէյ զին-
քը դուրս նետել կ'ուզէ։— «Կրնայ ըլլալ, կը պատասխանէ այս
վերջինը, բայց ես ալ կայս. Պէրաթ մը ունիմ որ զիս Սէրվէ-
թի արտօնատէր կը ճանչնայ, որ քեզի շնորհուած Իրադէէն
աւելի նոր է»։ Առարկութիւն մը՝ որ ջուր չի վերցնել։ Որ-
չափ ատեն որ այդ կայս. Պէրաթը գոյութիւն ունէր, Նիքոլա-
յիտիս ոչ մէկ կերպով կրնար իր իրաւունքը պաշտպանել։ Ըս-
տիպուած՝ կը հեռանայ, և Թահիր պէյ իր հաշտոյն կը սկսի
հրատարակել Սէրվէթը։ Քիչ ետքը, արտօնութիւն կը ստանայ
նաև Մալիմաթը հրատարակելու թրքերէն ու պարսկերէն,
շաբաթական պատկերազարդ յաւելուածով մը, և Սէրվէթ կը
սկսի երևալ միմիայն Ֆրանսերէնով, իբր օտմ. կայսրութեան
շահերուն նուիրուած ամենօրեայ պատկերազարդ օրկան»։

Թահիր պէյի փառքի շրջանը այդ թերթերու հրատարա-
կութեան հետ հիմ ընտած է։ Ոչ գրաքննութիւն մտիկ կ'ընէր,
ոչ օրէնք, ոչ դատաստան, ոչ ալ ոստիկանութիւն։ Իր երկու
թերթերն ալ աւելի «շանթաժ»-ի կը ծառայէին քան
թէ օտմ. կայսրութեան շահերուն։ Ընդհանրապէս խիստ լեզու
մը կը գործածէր երոպական մամուլին ու կառավարութեանց
դէմ, բայց ամէն բանէ առաջ երկու թերթն ալ իր քսակին
շահուն նուիրուած էին։ Պոլսոյ գրեթէ բոլոր վաճառատունները,
բոլոր բժիշկները, բոլոր փաստաբանները, վերջապէս Պոլսոյ աշ-
քի զարնող բոլոր մարդիկը կը ստիպէր որ դրամ տան իրեն։
Եթէ չտային, սարսափելի անուանարկութիւններով ու զրպար-
տութիւններով բերնի ծածոց կը դարձնէր անոնց անունը,
աղտոտութիւններու, ցեխի ու թուրի մէջ կը քաշըշէր, անոնց
ոչ պատիւը կը թողուր, ոչ համբաւը. շատ անգամ ալ, իր ար-
բանեակներուն միջոցաւ ծեծել կու տար զանոնք. նոյնիսկ մա-
հուան սպանաւիք կ'ընէր, երբ այդ ամէն միջոցները անբաւ-
կան ըլլային։

Թերթերը, գրաքննութենէ զերծ ըլլալուն համար մանա-
ւանդ, մեծ տարածում գտած էին բովանդակ կայսրութեան
մէջ. ոմանք առ ահի կը գնէին, ոմանք հետաքրքրութեան հա-
մալ։ Ներքին և արտաքին շատ մը խնդիրներ՝ որոնց մասին
Թուրքիոյ միւս թերթերը ոչինչ կրնային գրել, երկար յօ-
դուածներու առարկայ կը դառնային Մալիմաթ-ի, ու մաս-
նաւորաբար Սէրվէթի մէջ։ Զեակերպութեան համար իրաւ է

գրաքննիչ մը կ'երթար այդ թերթերուն, բայց դարձեալ թահիր պէյի ուզածը կ'ըլլար: Թուրքիոյ թերթերուն գրաքննութիւնը հետեւեալ պայմաններուն մէջ տեղի կ'ունենայ: Մասնաւոր գրաքննիչներ կան՝ որոնք իրենց թերթերը ունին: Ամեն օր, թերթերը տպուելէն քանի մը ժամ առաջ, կ'երթան կը ներկայանան խմբագրատունները, և թերթին մէջ հրատարակուելիք յօդուածներն ու լուրերը աչքէ կ'անցնեն տարապայման խնամքով մը, կը ջնջեն, կը սրբագրեն, յաճախ կ'աւելցնեն, և յետին լուրն իսկ ստորագրելով կը մեկնին: Իրենց ստորագրութիւնը սակայն թերթը չի փրկե՛ր՝ եթէ երբէք գրաքննութեան պայմաններուն հակառակող լուր մը կամ յօդուած մը հրատարակուած ըլլայ: Թերթն ալ, ինչպէս և գրաքննիչը պատժի կ'ենթարկուին այդ տեսակ առթի մը մէջ: Եթէ ստորագրուած չըլլայ վնասակար նկատուած հրատարակութիւնը՝ գրաքննիչը կը փրկուի: Թերթի մը կրելիք պատիժն է կամ վերջնական խափանում և կամ պարբերական դադարում: Այդ դադարմանց ամէնէն երկար տևողութիւնը վեց ամիս է, և ամէնէն կարճատևը մէկ կամ երկու օր: Եթէ յանցանքը թեթև ըլլայ, թերթին արտօնատէրը պարզ ազդարարութիւն մը միայն կը ստանայ՝ յանցանքին կրկնութեան պարագային աւելի խիստ պատժի մը սպառնալիքով: Դադարման հրամանագիրներն ու ազդարարութիւնները երբէք չեն յայտնե՛ր ինչ յանցանքի համար տրուած ըլլալին:—Այս ինչ թերթը՝ «օրէնքի հակառակ ընթացքի մը մէջ գտնուած ըլլալուն համար դադարման կը դատապարտուի»: Այս չափ միայն: Յաճախ՝ դադարման հրամանագիրներ կ'որոշեն տևողութիւնը՝ ինչպէս մէկ կամ երկու շաբաթ, և կամ՝ մէկ կամ երկու օր: Կայ նաև «անպայման» դադարման պարագայ մը: Այս պարագային՝ դադարումը կըրնայ թէ կարճատև ըլլալ, և թէ մինչև վեց ամիս երկարել, կատարուելիք դիմումներուն համաձայն: Իսկապէս՝ տպագրական օրէնք չկայ Թուրքիոյ մէջ: Շատ տարիներ առաջ՝ մամուլ վերաբերեալ օրէնք մը հրատարակուած է թէև, բայց երբէք չէ գործադրուած: Գրաքննութեան պայմանները պարագաներէն ծնունդ կ'առնեն: Տէրութեան հակառակող որչափ նոր խնդիր ծագի, այնքան ալ գրաքննութեան պայմաններ երևան կ'ելլեն և օրէնքի կարգ կ'անցնեն: Շատ անգամ՝ արգելքնին կարճատև կ'ըլլան և կը մոռցուին քանի մը օր վերջ: Իսկ գրաքննիչը՝ պարտադանցութեան մը պարագային՝ ընդհանրապէս իր ամսականներէն կը տուժէ. այն ամսականներէն անշուշտ՝ որոնք կը տրուին և անուանական չեն. գրաքննիչ մը, ինչպէս կ'առավարական պաշտօնեաներու մեծագոյն մասը,

տարուան հազիւ երեք քառորդը ամսական կ'ընդունի. մնացեալ մէկ քառորդին ամսականներու թուղթեր կ'ելլեն՝ բայց չեն վճարուիր: Առայժմ այսչափ մը տեղեկութիւն կը բաւէ թուրք գրաքննութեան վրայ՝ որու մասին Ֆիլիպէ հաստատուած նախկին խմբագիր մը ծայր աստիճան հետաքրքրական տեղեկութիւններ հաղորդած է ինծի: Օր մը թերեւս մասնաւոր յօդուածի մը առարկայ ընեմ զանոնք: Դառնանք մեր հերոսին:

Թահիր պէյ՝ այդ գրաքննութիւնը այն աստիճան արհամարհեց որ օր մը ելաւ հրապարակաւ իբր գող ամբաստանեց թուրքիոյ արդի ներքին գործոց նախարար Մէմտուն փաշան: Յօդուածը հրատարակուած էր թրքերէն՝ Մալիմաթ-ի մէջ, որուն երկու էջերը կը գրաւէր: Ես Ֆիլիպէ կը գտնուէի այդ միջոցին՝ բայց Պոլիս գտնուող բարեկամներ մեզի հաղորդեցին այն ընդհանուր ապշութիւնը զոր յարուցած էր այդ յիշատակելի յօդուածը: Թուրքիոյ պէս երկրի մը մէջ նախարար մը իբր գող ամբաստանել հրապարակաւ... աներկակայելի բան էր իսկապէս: Մէմտուն փաշա իսկոյն զինուորներով շրջապատել կու տայ Սէրվէթ-ի և Մալիմաթ-ի խմբագրատունը: Զինուորները՝ սուլիները մերկացուցած՝ հսկողութեան տակ կ'առնեն այդ շէնքը, և թող չեն տար որ թերթերը հրատարակուին: Բայց Թահիր պէյ, անմիջապէս կայս. պալատ երթալով, ամէն հաւանականութեան առաջը կ'առնէ, և 5-6 օրուան դադարումէ մը վերջ երկու թերթերն ալ կը վերսկսին հրատարակուիլ: Կ'ըսեն թէ Թահիր պէյ Եւրոպայէն բերուելիք տպագրական մեծածախս մեքենայի մը դրամն ալ կը ստանայ այդ առթիւ կայս. պալատէն՝ որուն առաջին քարտուղարին և հետեւեալ սուլթանին ամէնէն մօտ եղող անձնաւորութեան Թահսին պէյի (հիմայ փաշա) պաշտպանութիւնը կը վայելէր:

Այս յաղթանակը՝ տարուած տէրութեան մէկ նախարարին վրայ, բնականաբար էլ աւելի զօրացուց իր դիրքն ու նշանակութիւնը: Իր անունին առթած սարսափը տարածուած էր մինչև Ֆիլիպէ, որ հակառակ պուլկարական քաղաք մը ըլլալու, տեսակ մը թրքական նահանգի հանգամանքը չէ կորսնցուցած դեռ, թերեւս սահմանադուլին այնքան մօտ ըլլալուն պատճառաւ: Քանի մեր վաճառատան գործերը զիս Պոլիս կը նետէին՝ այնքան նոր շահատակութիւնները չը լսէի այդ մարդուն՝ որ անպատիժ մնալուն ապահով ալ երկրին մէջ ոչ մէկ բան կը յարգէր, բացի անշուշտ սուլթանին անունէն: Թուրքիոյ ամէնէն գեղեցիկ կիներէն մէկը՝ օսմ. կառավարութեան ծառայութեան մէջ գտնուող գերման զինուո-

բական նուագածուի մը՝ Վոնտրա պէյլի քոյրը, իրեն հարձ-
դարձուցած էր, 1000 օսմ. ոսկիի երաշխաւորութեան գումար-
մը յանձնելով օսմ. պանգային: Բայց կրկին ասոր-անոր աղջը-
կան ու կնոջ ետեւէն կ'իյնար, կ'ուզէր բռնի գրաւել զանոնք:
Եւ ոչ ոք կը զօրէր ձայն հանելու իր անուանարկութեանց
վրայ շատեր դատարանի կը դիմէին, վճիռներ ձեռք կը բերէին
իրենց ի նպաստ, բայց երկրին ոչ մէկ գործադիր իշխանու-
թիւնը կ'ուզէր այդ վճիռներուն գործադրութեան փորձանքը
ստանձնել: Անգամ մը, մինչդեռ Պոլիս էի, Թահիր պէյ հրապա-
րակաւ, պապը Ալիի ընդարձակ ու բազմամարդ պողոտային
վրայ ապտակեց օտար մամուլ, Դիւանին պետ Սէֆէրեան Նշան
էֆէնտին՝ պաշտօնատար մը որ սուլթանին բացառիկ վստա-
հութիւնը կը վայելէ, և որ, Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս գտնուած
միջոցին՝ հանգուցեալ Տատեան Յարութիւն փաշայի հետ միակ
հայը եղաւ Վիլհելմ Բ.-ի ի պատիւ տրուած կայս. հացկերոյ-
թիւն մասնակցող: Եւ Սէֆէրեան Նշան էֆէնտի չկրցաւ ոչ մէկ
կերպով գոհացում ձեռք բերել:

Գանի մը անգամ ալ նոյն ինքն Թահիր պէյը ծեծեցին:
Անգամ մը՝ կայս. պալատան առնաւուռ զինուորները աղուոր
տփոց մը քաշեցին կամուրջին վրայ, ցորեկ աչքով: Ուրիշ ան-
գամ մը, ոչ նուազ փառաւոր ծեծ մը կերաւ առեւտրական և
հանրագուռ շինութեանց նախարարի օգնական Սինապեան Մը-
կրտիչ էֆէնտի խրուածքէն: Թահիր պէյ սոսկալի յարձակում-
ներ կ'ընէր իր թերթերուն մէջ՝ Սինապեան էֆէնտի կնոջն ու
աղջիկներուն նկատմամբ: Այս վերջիները իրապէս ալ շատ կը
խօսուին, և Սինապեան էֆէնտի որ Պալայի բարձրագոյն աս-
տիճանը և Օսմանիէ ու Մէճիդիէ պատուանշաններուն առաջին
կարգերը ունի, հաճոյքի միջնորդի կատարեալ տիպար մը կը
նկատուի Պոլսոյ ու Եւրոպայի մէջ: Իր կին ու աղջիկներ՝
Բարիզի մէջ տեսած եմ իրեն հետ: Եթէ ըսեմ թէ Ֆրանսայի
մայրաքաղաքին մէջ ալ տարբեր տպաւորութիւն մը չթո-
ղուցին, սխալ տեղեկութիւն մը հաղորդած չպիտի ըլլամ: Այս-
պէս, Սինապեան էֆէնտի իրեն դէմ եղող հրատարակութիւն-
ները ծեծով մը փոխարինեց, և խնդիրը հոն է որ ինք՝ Թահիր
պէյը ծեծած ըլլալուն համար 500 ոսկիի պարգև մը ստացաւ
կայս. պալատէն, և Թահիր պէյ ալ՝ Սինապեան էֆէնտի խը-
րուածքէն ծեծ կերած ըլլալուն համար իր կարգին 500 ոսկիի
փոխարինութիւն մը ստացաւ, դարձեալ կայս. պալատէն: Այս-
աստիճան տարօրինակ երկիր մըն է Թուրքիան:

Մինչ այս, մինչ այն՝ Թահիր պէյի կուրծքը պատուանդաններով կը ծածկուէր։ Ամէն նոր շահատակութիւն նոր պատուի մը կ'առաջնորդէր զինքը։ Երեկուան թէյ ծախող Թահիրը եղած էր էսսէյիտ Մէհմէտ Թահիր պէյ. արժանացած էր ոչ թէ միայն տէրութեան գրեթէ բոլոր պատուանդաններու առաջին կարգերուն, այլ նաև Պալայի բարձրագոյն աստիճանին։ Եթէ աստիճան մըն ալ ստանար՝ վէզիրութեան պիտի բարձրանար՝ փաշայի տիտղոսով։ Տպարանը՝ շնորհիւ Եւրոպայէն բերուած բէն մէկը դարձած էր։ Գործն ալ բռնի ձեռք կը ձգէր։ Ամեն թատրոն, ամեն առևտրական հաստատութիւն և կառավարական պաշտօնատուները՝ իրենց տպագրական գործեր ստիպուած էին իրեն տալու. այլապէս... սպառնալիքը կախ էր իրենց գլխուն վրայ. և Թահիր պէյ զուր տեղը չէր սպառնար։

Իր տպարանին ու խմբագրատան մէջ, 150-ի մօտ մարդիկ կ'աշխատէին, մեծ մասամբ հայ. Պոլսոյ մէջ չկար ուրիշ անհատական հաստատութիւն մը որ այդքան բազմաթիւ աշխատաւոր ունենար։ Թահիր պէյ, հակառակ երբեմն հայերը ձաղկելուն, մեծ վստահութիւն ունէր անոնց ուղղամտութեան, անոնց հաւատարմութեան վրայ, և մասնաւորաբար դրամական գործերը միմիայն անոնց կը վստահէր։ Սութանն իսկ այդպէս է. իր անձնական գանձուն հսկողութիւնն ու մատակարարութիւնը սկիզբէն ի վեր հայ նախարարներու վստահած է, ինչպէս հիմայ՝ Սազըզ Յովհաննէս Էֆէնտիի։ Նոյն իսկ իր պաշտպանութիւնը Թահիր պէյ հայ փաստաբաններու վստահած էր, ինչպէս ըսի. արդէն այս նամակին սկիզբը։ Այլ ենթադրել որ երբեմն ամբողջ հայերը իբր գարշահոտ մլուկներ ցոյց կուտար և կը յանձնարարէր ճզմել զանոնք։

Բայց մինչդեռ ինք այդպէս կը բարձրանար օր օրի ու կը զօրանար, իր օրինակին վրայ ձևուած նոր դէմքեր ծնունդ կ'առնէին Պոլսոյ մէջ, մրցակիցներ աւելի, իրեն պէս առանց օրէնքի ապրող, առանց սուլթանէն զատ հսկող ու տէր ունենալու։ Յէհիմ փաշան մանաւանդ՝ որ սուլթանին անձնական հսկողութեան ու տէրութեան վերին ապահովութեան յատկացուած գաղտնի ոստիկանութեան գլուխը անցած էր, տակաւ առ տակաւ Թահիր պէյի ամենէն կատաղի հակառակորդներէն մէկը կը դառնար։ Բաղխումը անխուսափելի էր երկուքին միջև։ Այդ բաղխումը անցեալ տարուան վերջերը տեղի ունեցաւ, և յաղթութիւնը մնաց Յէհիմ փաշայի, որ անկէ առաջ ալ յաջողած էր մառնել Ֆուատ փաշայի պէս բարձրաստիճան ու կարևոր զինուորականի մը աքսոր վճռել տալ։ Մենք ֆիլիպէէն

իմացանք Թահիր պէյի բանտարկութեան լուրը, բայց մանրամասնութիւններուն այս անգամ Պոլիս երթալուս միայն տեղեկացայ: Թահիր պէյ՝ Պոլսոյ մօտակայ իշխանաց կղզիներէն մէկուն մէջ գեղակերտ պանդոկ մը շինել տուած ըլլալով, իր հարձին՝ Վոնտրա բէյի քրոջը անուան տօնախմբութեան օրը բազմաթիւ հայեր և եւրոպացիներ կը հրաւիրէ հիմնարկէքի հանդէսին ներկայ գտնուելու: Արդ, հայկական խնդրին վերջին շփոթութիւններէն ի վեր, համախմբութիւնները արգելուած են Թուրքիոյ մէջ: Ֆէհիմ փաշա՝ այդ արգելքին վրայ հիմնուելով, գիշերանց, մասնաւոր շոգենաւակով մը համախմբութեան վայրը կը փութայ, և իր մարդոց ընկերակցութեամբ, բեմով վեր ի ձեռին կ'ուզէ ձերբակալել Թահիր պէյը: Թահիր պէյ կ'ընդդիմանայ, և անմիջապէս հետեւեալ հեռագիրը կը զարնէ կայսպալատ. «Ֆէհիմ և իր խմբակը ինծի կը սպառնան կորս: Ֆէհիմ սակայն առաջուրնէ ամեն պատահականութիւն նախատեսած ըլլալով, կը չէզոքացնէ այդ հեռագիրը, խիստ տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ կայս. պալատ, և Թահիր պէյ ձերբակալուելով՝ Ֆէհիմ փաշայի հսկողութեամբ կը փոխադրուի ոստիկանատան պաշտօնատունը և կը բանտարկուի: Բանտարկութիւնը սակայն շատ չի տևեր, և մէկ երկու շաբաթ վերջ կրկին իր թերթերուն գլուխը կ'անցնի՝ իբրև հատուցում ընդունելով կայս. առատ վարձատրութիւն մը: Պոլսոյ մէջ կ'ըսեն թէ այս անգամ ալ պիտի ազատի, ինչ որ տարակուսական չի դառնար երբ նկատի առնենք այն դրութիւնը որ կը տիրէ այս պահուս Թուրքիոյ մէջ: Թուրքիա՝ անակնկալներու երկիրն է. մէկ օրէն միւսը այն աստիճան իրարու հակասող, իրարու հակոտնեայ որոշումներ կը տրուին, իրողութիւններ տեղի կ'ունենան որ մարդ ապշահար կը մնայ: Կամ ան է որ Թահիր պէյ կ'ազատի, և կամ տեղի ունեցած անսովոր դատավարութենէն հետեցնելով, պէտք է ընդունիլ թէ Թուրք կառավարութիւնը վերջիվերջոյ ըմբռնած է այս տեսակ անձերու երկրին փնտաւար ըլլալը և կ'ուզէ մէկիկ-մէկիկ ազատիլ անոնցմէ: Մաղթենք որ այսպէս ըլլայ:

Թահիր պէյի դատապարտութեան չափ կարևոր խնդիր մըն է Թուրքիոյ համար՝ Ահմէտ ձէլալէտտին փաշայի փախուստը, որ տեղի ունեցեր է այս վերջերս: Ահմէտ ձէլալէտտին փաշա ալ տէրութեան վերին ապահովութեան և սուլթանին անձնական հսկողութեան յատկացուած գաղտնի ոստիկանութեան պետերէն էր, մէկը այն հազուագիւտ անձերէն՝ որոնք

Թուրքիոյ մէջ կրնան պարծիլ թէ սուլթանին բացարձակ վերահսկութիւնը կը վայելեն:

Թէ այդ հանգամանքով, և թէ մանաւանդ իբր տղայութեան ընկեր մը, շարունակ սուլթանին քովն էր: Հետեւեալ տեղեակ էր անոր ներքին կեանքին ամէնէն մթին ու քողարկուած դրուագներուն, ինչպէս նաև մտածումներուն:

Մասնաւորաբար կը գործածուէր Եւրոպա ապաստանած Թուրք փախստականներու վերին հսկողութեան: Յաճախ Եւրոպա կ'երթար անոնց հետ բանակցելու, զանոնք սիրաշահելու, Պոլիս վերադարձնելու համար: Տաճատ Մահմուտ փաշայի զաւակներէն մէկուն Թուրքիա վերադառնալու մէջ ալ կարևոր դեր մը խաղացած էր: Քանի-քանի անգամ ալ, մասնաւորաբար հայկական խնդրին վերջին շրջանին՝ 1896-ին դարձեալ Եւրոպայի մէջ բանակցած է հայ փախստականներու հետ: Այդ բանակցութեան հետեանքով է որ յաջողած էր Պոլիս բերել Տիրան Քէլէկեանը՝ որ 1896-ին, Իզմիրեանի պատրիարքութեան օրով, պատրիարքարանի աւագ գործակատարութեան պաշտօնը կը վարէր: Պոլսոյ ջարդին ատենները, Քէլէկեան ալ, ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ ծանօթ հայեր, Եւրոպա փախաւ, և Լոնտոն անցնելով անգլիական մեծ օրաթերթերու և հանդէսներու մէջ շատ շանթալից յօդուածներ հրատարակեց Թուրքիոյ ներքին կացութեան և սուլթանին անձնական սովորութիւններուն, պալատի բարքերուն նկատմամբ: Այդ յօդուածներէն մեծագոյն մասը արտառպուեցաւ այն ատեն գրեթէ բովանդակ եւրոպական մամուլին կողմէ:

Քէլէկեան շատ սրամիտ ու տաղանդաւոր գրող մը եղած է արդէն: Ինքն ալ կը գտնուէր Հայրենիք-ի աշխատակիցներու շարքին մէջ և բաւական լաւ անուն մը հանած էր իբր գրագէտ: Ահմէտ Ճէլալէտօղի փաշայի միջոցաւ Պոլիս դառնալէն վերջ՝ քարտուղարութեան պաշտօն մը տրուած էր իրեն կայս. պալատին մէջ. կ'աշխատակցէր նաև թրքերէն պաշտօնական թերթին՝ Սապահ-ի որուն արտօնատէրը հայ մըն է, Նազաշեան Միհրան էֆէնտի, հոգ չէ թէ անունով հայ մը, որ պարզ մեքենայ դարձնող բեռնակիր մըն է եղբր ատեն մը: Սապահ-ի մէջ Քէլէկեան մասնաւորաբար քաղաքական յօդուածներ կը գրէր, և ձեռնհաս գրող մը կը նկատուէր հրապարակազրուութեան այդ ճիւղին համար: 1897-ին, ինք ալ անգամ մը Ահմէտ Ճէլալէտօղի փաշայի ընկերացաւ Եւրոպա՝ հայ փախստականներու հետ համաձայնելու համար: Իր միջամտութիւնը սակայն ոչ մէկ օգուտ ունեցաւ, որովհետև Եւրոպայի մէջ հրատարակուող գրեթէ բոլոր հայերէն թերթերն ալ իր դիմակը

վար առին հրապարակաւ, իրեն տալով կարգ մը մակդիրներ, որոնք՝ կրնանք գուշակել թէ պատուաւոր, ուղղամիտ ու խղճի տէր մարդու մը տրուելիք բաներ չէին:

Այս անգամ, Քէլէկեան ալ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշայի հետ կծիկը դրած է: Կ'ըսեն թէ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշա Ֆէհիմ փաշայի հետ հակառակած ըլլալով, վախցեր է որ ինք ալ մառնշալ Ֆուատ փաշայի բաղդին կ'արժանանայ, և շունչը առեր է Եգիպտոս՝ ուր կը գտնուի իր ընտանիքն և ուր ժառանգական շատ կարևոր դատի մը ձեռնարկած է այս պահուս: Բնիկ եգիպտացի է արդէն:

Թուրք կառավարութեան համար իհարկէ հաճելի բան մը չէ այս փախուստը: Նախ որ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշա շատ կարևոր տարր մըն էր գաղտնի ոստիկանութեան համար, և յետոյ՝ եթէ ուղղակի թշնամական ընթացք մը բռնել ուզէ Թուրքիոյ դէմ, ապահովաբար հետևանքը լաւ բան մը չըլլար: Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշա Թուրք կառավարութեան, սուլթանին ու կայս. պալատին բոլոր գաղտնիքներուն ծանօթ է, և Քէլէկեան ալ տեղեակ է եւրոպական լեզուներու: Եթէ երկուքը մէկ ականջ՝ կախելու ըլլան գրական փորձութիւններու, ժամանակագրական շատ հետաքրքրական ու կարևոր վաւերագիրներ կրնան հայթայթել բովանդակ աշխարհի և պարզ խօսքով՝ ոսկի կը կոտրեն:

Վերջին արարուած Թահիր պէյի խնդրին:

Ֆիլիպէ մեկնելու օրը, բարեկամ մը՝ որ կայարան եկած էր, պատմեց թէ Թահիր պէյ երկու փառաւոր ծեծ կերեր է բանտին մէջ: Զինքը ծեծողներէն մէկն է տաղստանցի Թուրք երիտասարդ մը՝ զոր Թահիր պէյ իր պաշտպանութեան յատկացուցած էր երբեմն և որ բեվոլվերը գրպանը՝ ամեն տեղ միշտ իրեն կը հետևէր: Անցեալ տարի՝ Պոլսոյ կազի ընկերութեան տնօրէնին հետ վէճ մը ունենալով, Թահիր պէյ տաղստանցիին ծեծել կու տայ զայն: Յետոյ, տաղստանցիին կը պատուիրէ որ գործին բովանդակ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնէ, յոյս տալով որ զինքը մինակ չի թողուր ու կ'ազատէ: Տաղստանցին կը դատապարտուի չորս տարուան բանտարկութեան, բայց Թահիր պէյ ոչ թէ միայն անոր փրկութեան համար չաշխատիր, այլ նաև քիչ մը դրամ իսկ չի ղըրկեր: Տաղստանցին՝ այդ խնդրին հաշուեյարդարութիւնն է ըրեր բանտին մէջ:

Թահիր պէյ երկրորդ ծեծը կ'ուտէ Թուրք Թուրքուճիի մը

զաւկէն՝ որ Լէման անուն թուրք կին մը սպաննած ըլլալու ամբաստանութեամբ դատապարտուած էր անցեալ տարի։ Այդ դատապարտութեան մէջ Թահիր պէյ ալ կարեւոր դեր մը խաղացած ըլլալով, յիշեալ երիտասարդը, — որուն անմեղութեան հաւտացողներ ալ կան, — իր վրէժը առեր է բանտին մէջ, տաղըստանցիին քաշած տփոցին երկրորդ տպագրութիւնը կատարելով։

Արդէն բանտին մէջ շատ գէշ կը վարուին եղեր Թահիր պէյի հետ, որուն ամէնուն կատաղի հակառակորդներէն մէկն էր նաեւ ոստիկանութեան արդի նախարարը։ Քանի-քանի անգամ դուրսէն կերակուր բերել տալ ուզեր է, բայց չեն թոյլատրեր։ Նոյնիսկ հաւանութիւն չեն յայտնել մահճակալ մը բերելու։ Թահիր պէյի բոլոր ստացուածքները յարքունիս գրաւուած ըլլալով, բարեկամներու օգնութեան կարօտ մնացած է հիմայ։ Բայց խնդիրն հոն է որ «բարեկամ ունիմ» կրնան ըսել այս միջոցիս։ Թուրքիոյ մէջ՝ ինկած մարդու մը ոչ ոք ձեռք կ'երկարէ։

Թուրքիոյ բանտերը ինքնին շատ անտանելի են արդէն. և եթէ հրէք բանտարկեալ մը դրամ ալ չունենայ, կատարեալ դժոխք կը դառնան։ Բանտարկեալ մը ամէն բանի համակերպելու է անոնց մէջ. ինք պէտք է մաքրէ, ինք պէտք է աւել, ինք պէտք է ծառայէ։

Թահիր պէյ, մէկ քանի անգամ բանտարկուեր է այդ ոչ-ախորժաբեր գործողութիւնը կատարելու։ Թուրքիոյ ամէնէն ազդեցիկ մարդոցմէն մէկն ըլլալ, կուրծքը պատուանշաններով ծածկուած տեսնել, ահագին հարստութիւն մը և երկրին ամէնէն գեղեցիկ կիներէն մէկը ունենալ, ապարանքներու, ամարանոցներու, մասնաւոր կառքերու, բազմաթիւ սպասաւորներու տէր ըլլալ և ճեմիշ մաքրել... քաշուելիք բան չէ։

Խեղճ Թահիր պէյ։ Իրաւամբ կրնայ ըսել հիմայ. «Աւանդ փառացս անցաւորի»...

ՖԱՐԿ